

УДК 347.65/68

О.О. ТЕРЕХОВА,
кандидат юридичних наук,
викладач кафедри права Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ДОГОВОРІВ ПРО ЗМІНУ ЧЕРГОВОСТІ СПАДКУВАННЯ ТА ЗМІНУ РОЗМІРУ СПАДКОВОЇ ЧАСТКИ

У статті характеризується спадкування за законом і розкриваються особливості договору про зміну черговості спадкування та договору про зміну спадкової частки.

Ключові слова: спадкування, спадкування за законом, черги спадкоємців, розмір спадкової частки.

Окреслений предмет дослідження практично не дискутувався. Власне, однією тезою він був оцінений З.В. Ромовською [1, с. 184], у той час як наукові коментарі цивільного законодавства зовсім вдавалися до простого перефразування відповідних положень ЦК України [2, с. 961, 969–970; 3, с. 72–73]. Більш-менш змістовний аналіз окреслених категорій було здійснено Ю.О. Заїкою, І.В. Спасібо-Фатєєвою та О.П. Печеним у межах тому 12 Науково-практичного коментаря до Цивільного кодексу України [4, с. 294–303; 334–335]. Крім того, особливої уваги заслуговує спеціальна наукова стаття О.Є. Кухарева, присвячена особливостям договору про зміну черговості одержання права на спадкування [5].

Так, норми ЦК України вказують на можливість укладання заінтересованими спадкоємцями договору про зміну черговості одержання права на спадкування (ч. 1 ст. 1259) та договору щодо зміни розміру частки у спадщині (ч. 2, 3 ст. 1267). У той же час законодавцем не зроблено належної нормативної деталізації впорядкування відповідних договірних відносин, що виникатимуть з факту укладання вищезгаданих договорів. Така законодавча констатація є цілком незадовільною, бо не дає можливості визначити природу таких договорів, їх умови (зміст), форму та порядок укладення.

Ст. 1258 ЦК України містить загальне правило щодо порядку спадкування за законом: спадкоємці за законом одержують право на спадкування по чергово, таким чином, що кожна наступна черга одержує таке право або у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, або у разі усунення їх від права на спадкування, або неприйняття чи відмови від прийняття ними спадщини.

ЦК УРСР вищенаведеним загальним правилом про імперативність черговості закликання до спадкування вичерпувався (ст. 530 ЦК УРСР). Однак норма, встановлена ст. 1259 ЦК України, є партикулярним випадком з цього правила, що містить два абсолютно різні за своїми підставами винятки з нього. Перший з таких винятків згідно з ч. 2 ст. 1259 ЦК України носить позадоговірний характер та дозволяє відходити від суворого правила спадкування в порядку черговості за рішенням суду. Це має місце, коли особа, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, одержує право на спадкування разом зі спадкоємцями тієї черги, що закликається до спадкування, за умови, що вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала або надавала іншу допомогу спадкодавцеві, якщо той через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво перебував у безпорадному стані.

Відповідно до другого винятку спадкова черговість може бути змінена у договірному порядку нотаріально засвідченим договором заінтересованих спадкоємців, укладеним після відкриття спадщини, за умови, що такий договір не порушує прав спадкоємців, які не беруть участь у ньому, а також того спадкоємця, що має право на обов'язкову частку (ч. 1 ст. 1259 ЦК України).

Зазначена новація дійсно відповідає сучасній європейській тенденції – розширення сфери дії принципу «свободи договору». Однак законодавче впровадження договірних зобов'язань у сферу спадкового правонаступництва, тим більше до інституту спадкування за законом, який протягом усієї своєї багатовікової історії був увільнений від яких-небудь договірних елементів, є досить радикальним кроком, правові наслідки якого передбачити досить складно.

Правова доктрина спадкового права завжди виходила з постулату про дві абсолютно протилежні за своєю суттю та, як наслідок, цільовою спрямованістю підстави спадкування: у силу приписів закону, тобто за законом, і відповідно до волевиявлення особи (спадкодавця), тобто за заповітом, де останнє являє собою односторонній правочин, підпорядкований усім загальним правилам, які застосовуються до вольових актів такого роду.

Перший випадок – порядок так званого «законного» спадкування – був сконструйований законодавцем таким чином, щоб максимально повно та наближено до волі спадкодавця заповнити її відсутність відносно подальшої долі нажитих ним благ. Іманентним атрибутом цього механізму завжди була відсутність у ньому суб'єктивного фактора (людського фактора), тобто мотивів та зацікавленості осіб, яким вищевказані блага адресовані. Таким чином, головною гарантією соціальної спрямованості інституту спадкування за законом служила відсутність можливості яким-небудь способом перетворювати у суб'єктивних інтересах закріплене на законодавчому рівні припущення щодо волі спадкодавця. Такий ефект досягався шляхом законодавчої заборони будь-якого роду домовленостей між спадкоємцями, тим більше, таких ключових, як зміна черговості закликання до спадкування чи заміна розміру спадкової частки.

На сьогодні можливість таких домовленостей узаконена. Слід зазначити, що сучасна вітчизняна доктрина сприйняла появу вищеназваних правових новації цілком позитивно. Так, З.В. Ромовська висловила з цього питання таким чином: «Ідея гуманізації людських стосунків, якою просякнута увесь Цивільний кодекс України, зумовила потребу пошуку шляхів заохочення до добросовісної поведінки. І той правовий матеріал, що міститься у статті 1259 ЦК України, можна назвати видами заохочення у цивільному праві» [1, с. 184]. Ю.О. Заїка теж, схвалюючи вказану можливість зміни спадкової черговості, висловлюється на користь появи в ЦК України зазначеної норми, яка у змозі підкоригувати загальну абстрактну модель черговості, виходячи з особливостей конкретної родини [6, с. 294].

Обидва аналізовані правочини являють собою не що інше, як цивільно-правові договори, які хоч і передбачені (названі) ЦК України (ст. 1259 і ст. 1267), однак практично позбавлені його прямої регламентації, що дозволяє віднести останні до так званих непойменованих договорів. З чого закономірно випливає необхідність сторін (учасників) таких правочинів самостійно конструювати їх зміст, а отже, й можливість варіативного моделювання останніх, обумовлена специфікою конкретної спадкової справи.

Як видно зі змісту окреслених договорів, вони жодним чином не пов'язані ні з наданням послуг, ні з виконанням робіт, однак, і до групи цивільно-правових правочинів, спрямованих на передачу майна, без істотних застережень їх також важко віднести. Видається, що в рамках досліджуваних договорів здійснюється не передача майна, а опосередкована передача майнових прав та обов'язків як єдиного цілого. Очевидно, що поряд із правами на речі до складу спадщини можуть входити й інші майнові права, і насамперед права зобов'язальні (наприклад, права позикодавця за договором позики), а також права виняткові (наприклад, право використання комерційного найменування). Так, з вищенаведеного формулювання видно, що зміст поняття «спадщина» значно ширший за зміст поняття «майно» та здатний містити у собі останнє як одну зі своїх складових.

Отже, у рамках договору про зміну черговості одержання права на спадкування конкретної особи, які мають статус спадкоємців та правомочність на його реалізацію, передають цю правомочність іншим спадкоємцям, позбавленим останньої. Тобто, об'єктом передачі в

такому випадку виступає право на реалізацію спадкового права, що значно ширше від поняття «майно». Об'єктом передачі у рамках договору про зміну розміру спадкової частки виступає не саме право спадкувати, а конкретна кількість майнових прав і обов'язків, виражена у спадкових частках, що також виходить за зазначені рамки.

З цього постає закономірним такий висновок: договірні новації в спадковій сфері диктують необхідність доповнення та розширення класичної тривекторної градації цивільно-правових договорів (договори, спрямовані на передачу майна, виконання робіт, надання послуг). Видається необхідним, поряд із уже існуючими, виділення нової, особливої групи цивільно-правових договорів, об'єктом якої є спадщина або її частина. Таке рішення продиктоване специфікою як зазначеного об'єкта, так і правовідносин, у рамках яких він існує.

Крім того, відправною класифікаційною точкою аналізу зазначених правочинів слід вважати розподіл цивільно-правових договорів на зобов'язальні та розпорядчі (речові). Цивілістична наука виходить з того, що в основі такого розподілу теж лежить об'єкт договору. Так, об'єктом речових правочинів виступає річ, тоді як об'єктом зобов'язальних – дія конкретної особи. Проте лише частина правових зв'язків, що складаються в цивільному обороті, дійсно відповідає вказаним критеріям або виключно речових, або виключно зобов'язальних договірних правовідносин.

З одного боку, справді, змістом аналізованих правочинів є розпорядчі дії, так звані надання, на підставі яких здійснюється перехід певних майнових цінностей (речей, майнових прав) з майнової сфери однієї особи до майнової сфери іншої. Результат є очевидним: майнова сфера однієї особи (спадкоємця закликаного до спадкування черги; спадкоємця) відповідно зменшується, а іншої – збільшується (спадкоємця більш далекої черги; співспадкоємця). З іншого боку, для здійснення такого роду розпорядчих дій потрібна взаємна та узгоджена воля двох сторін, яка має бути виражена у пропозиції виконання та його прийнятті, з чітким розмежуванням прав та обов'язків, що знову ж переважає шальки терезів у бік зобов'язальних правовідносин. Однак аналізованим правочинам не властива така найголовніша і якраз кваліфікуюча такі правочини як зобов'язальні риси, як взаємність прав та обов'язків сторін. Саме така взаємність (зустрічність) прав та обов'язків контрагентів у правочинах диктує визначення останніх як кредитора та боржника і робить їх суб'єктами саме зобов'язальних відносин.

Таким чином, більшість цивільних договірних правовідносин дійсно за своїм змістом є змішаними, тобто речово-зобов'язальними. Причому сутність такої «змішаності» має прояв виключно у поєднанні в єдиному правовідношенні як зобов'язальних, так і речових елементів як причини та наслідку. Так, речове правовідношення впливає із зобов'язального як з підстави з подальшим їх дуже тісним співіснуванням. Однак, як вже було зазначено раніше, специфіка об'єкта аналізованих правочинів обумовлює їх кваліфікацію як цивільно-правових договорів особливого роду (*suigeneris*). Ці конструкції виходять за рамки речових договорів, але й не відповідають ознакам зобов'язальних. «Така нестандартність, – як слушно зазначає О.Є. Кухарев, – певною мірою обумовлена впливом спадкових правовідносин на договірні, адже спадкоємці укладають договір і тим самим у кінцевому результаті перерозподіляють майно, що юридично їм не належить (так зване «безсуб'єктне майно»)» [5, с. 44].

Крім того, достатньо значущою для класифікації цивільно-правових договорів, як зазначають М. І. Брагінський і В. В. Вітрянський, є дихотомія, яка спирається на одну з трьох підстав. Мається на увазі: розподіл обов'язків між сторонами, наявність зустрічного задоволення, момент виникнення договору. Використання зазначених підстав дозволяє виділити відповідно три пари договорів: односторонні та двосторонні, оплатні та безоплатні, а також реальні та консенсуальні [7, с. 214].

Аналіз обох договірних конструкцій у рамках інституту спадкування за законом уможливорює такі висновки.

Обидва аналізовані правочини за своєю юридичною природою можуть бути як двосторонніми, тобто укладатися між двома співспадкоємцями, так і багатосторонніми й укладатися між трьома і більше співспадкоємцями. Слід сказати про те, що участю в зазначених договорах всіх потенційних спадкоємців мінімізується ймовірність порушення суб'єктивних спадкових прав останніх, у той час як їх двосторонній характер потребує автоматичного включення механізму захисту спадкових прав осіб, які не беруть у ньому участі.

Виходячи з розподілу правочинів на оплатні і безоплатні, залежно від присутності або відсутності зустрічного обов'язку надання матеріального чи іншого блага щодо вказаних договорів законодавча регламентація відсутня.

Як відомо, вітчизняне законодавство презюмує оплатність цивільно-правових договорів (ч. 5 ст. 626 ЦК України). Однак аналіз ймовірного змісту договору про зміну розміру спадкової частки, а також мотивації його укладення дозволяє зробити висновок про переважно безоплатний характер останнього. Так, якщо спадкоємець іде на добровільну зміну розміру спадкової частки з більшого на менший, він, як правило, не має на меті збагачення, про зворотну ситуацію і говорити не доводиться. Проте хоча й сама спрямованість аналізованих правочинів переважно заперечує матеріальний еквівалент, він все ж таки не є виключеним.

Так, неважко уявити ситуацію, коли родич більш близької до спадкування черги виявить бажання допустити до спадкування разом із собою іншого(их) спадкоємця(ців) більш далекої черги, абсолютно безкорисливо, керуючись виключно родинними почуттями. Разом із цим не виключена і ситуація, коли один спадкоємець поділяє свою черговість з іншим, фактично втрачаючи можливість спадкування частини майна, керуючись лише міркуваннями одержання грошового еквіваленту, а можливо, навіть і прибутку, замість спадкового майна, відносно якого робиться поступка. Таке, наприклад, може мати місце, коли спадщина представлена якою-небудь колекцією, припустимо, бронзових статуеток, які для одних спадкоємців – поціновувачів мистецтва – мають певну, у тому числі й немайнову цінність, а для інших абсолютно позбавлені такої.

Досліджувані договори є консенсуальними. І хоча у гл. 86 ЦК України пряме указання на це відсутнє, такий єдино можливий висновок випливає із змісту ст. 640 ЦК України. Так, відповідно до ч. 2 зазначеної статті, тільки якщо акт цивільного законодавства містить певні вимоги для укладення договору, такі як, наприклад, передавання майна або вчинення іншої дії, такий договір вважається укладеним з моменту передання відповідного майна або вчинення певної дії. Щодо досліджуваних правочинів таких законодавчих вимог немає. Крім того, ч. 3 ст. 640 ЦК України моментом укладення договору визначає момент надання йому встановленої законом (відповідної) форми. Відносно аналізованих правочинів: нотаріальної (ч. 1 ст. 1259 ЦК України); усної (ч. 2 ст. 1267 ЦК України) та нотаріальної (ч. 3 ст. 1267 ЦК України).

Розглядаючи зазначені правочини з позиції строку виникнення або припинення прав та обов'язків сторін, видається очевидним їх віднесення до безстрокових угод, тому що саме в таких угодах не підлягає визначенню ні момент вступу їх у дію, ні момент припинення. Такі угоди, як правило, негайно набувають чинності та припиняються на вимогу однієї із сторін у випадку, наприклад, невиконання іншою стороною передбачених у ній зобов'язань.

Досліджувані договори, залежно від значення підстави (мети) для їх дійсності, належать до каузальних правочинів, тобто до таких, де визначені підстави їх укладення.

Залежно від того, хто може вимагати виконання цих договорів, вони однозначно є договорами, укладеними на користь їх учасників (сторін), без фігурування третіх осіб. У науковій літературі, однак, поставало питання з приводу можливості укладання (зокрема, договору про зміну черговості одержання права на спадкування) одними особами на користь третіх, які не беруть в ньому участі [4, с. 296–299].

Буквальне трактування ч. 1 ст. 1259 ЦК України «... договір заінтересованих спадкоємців ...» може призвести до помилкового висновку щодо визначення суб'єктного складу сторін цього договору. Так, Є.О. Мічурін стверджує, що за договором про зміну черговості спадкування сторони, що є спадкоємцями черги спадкоємців за законом, яка закликається до спадкування, домовляються про закликання до спадкування спадкоємця іншої черги [8, с. 79].

Однак уявляється, що під «заінтересованістю» в контексті вказаної норми слід розуміти виключно обопільну (зустрічну) заінтересованість одного(их) спадкоємців допустити до спадкування іншого(их) і, відповідно, заінтересованість останнього(их) бути допущеними до спадкування та, як наслідок, реалізувати своє суб'єктивне спадкове право саме прийняттям спадщини. У той час як одновекторна зацікавленість спадкоємців в укладенні вказано-

го правочину на користь третіх осіб, які не беруть у ньому участі, нехай навіть обумовлена благородною метою внутрішньородинної допомоги, не може бути оформлена договором про зміну черговості одержання права на спадкування. Для окресленого випадку законодавцем сконструйовано спеціальну односторонню угоду – відмову від прийняття спадщини на користь іншої особи (ст. 1274 ЦК України).

Таким чином, сторонами договору про зміну черговості одержання права на спадкування слід визнавати як спадкоємців, «які підтягують» – спадкоємців закликаної до спадкування черги, так і тих спадкоємців, «яких підтягують» – спадкоємців більш далеких спадкових черг. І.В. Жилінкова теж дотримується думки про необхідність визнання стороною в договорі про зміну черговості спадкоємців за законом, які не закликаються до спадкування у зв'язку з існуванням спадкоємців попередньої черги. Таких осіб автор умовно іменує «потенційними» спадкоємцями, оскільки у разі «зникнення» (відмови та інших підстав) спадкоємців, які закликаються до спадкування, «потенційні» спадкоємці перетворюються на «справжніх» і можуть успадковувати майно на загальних підставах [9, с. 38].

Переконані, що виключно така модель договору про зміну черговості одержання права на спадкування здатна відобразити волю спадкоємця, якому через укладення відповідного договору надається можливість реалізації суб'єктивного спадкового права. У той час як укладення досліджуваного договору без участі осіб, які саме через нього набувають право на одержання спадщини, породжує невизначеність позиції таких осіб, більш того, може не збігатися з їх інтересами та, відповідно, намірами відносно спадщини.

Так, якщо виходити із можливості укладення договору про зміну черговості одержання права на спадкування без участі спадкоємців, «яких підтягують», як сторони у договорі, не виключена ситуація, коли цей договір залишиться лише договором на папері, тобто нездійсненним через невідповідність інтересам осіб, на користь яких його укладено.

Ставлячи в основу класифікаційний критерій впливу тих або інших умов на дію договору, правочини, що аналізуються, є безумовними, тобто такими, у яких відсутня залежність від яких-небудь, будь-то відкладних або скасувальних умов.

Таким чином, резюмуючи вищевикладене, можна окреслити певну характеристику юридичної природи названих договірних конструкцій: обидва договори є не поійменованими; взаємними; двосторонніми (багатосторонніми); консенсуальними; безстроковими; каузальними; укладеними на користь сторін та безумовними. Крім того, і договір зміни розміру спадкової частки, і договір зміни черговості отримання права на спадкування може бути як оплатним, так і безоплатним за згодою сторін.

Список використаних джерел

1. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Спадкове право: підручник / З.В. Ромовська. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. – 264 с.
2. Гражданский кодекс Украины: комментарий / под общей ред. Е.О. Харитоновой, О.М. Калитенко. – Т.І. – 2-е изд. – Харьков: Одиссей, 2004. – 832 с.
3. Васильченко В.В. Коментар та постатейні матеріали до законодавства України про спадкування / В.В. Васильченко. – Харків: Одисей. – 2007. – 480 с.
4. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т. 12: Спадкове право / за ред. проф. І.В. Спасиво-Фатеевої. – Серія «Коментарі та аналітика». – Харків: ФО-П Колісник А.А., 2009. – 544 с.
5. Кухарев О.Є. Особливості договору про зміну черговості одержання права на спадкування / О.Є. Кухарев // Підприємництво, господарство і право – 2011. – №4. – С. 41–44.
6. Спадкове право: навч. посіб. / Ю.О. Заїка, Є.О. Рябоконт. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 352 с.
7. Брагинский М.И. Договорное право. Книга первая: общие положения / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – 2-е изд. – М.: Статут, 2005. – 842 с.
8. Мічурін Є.О. Спадкове право: практика застосування / Є.О. Мічурін, С.О. Сліпченко, О.Є. Кухарев. – Харків: Юрsvіт, 2009. – 464 с.
9. Жилінкова І.В. Актуальні питання спадкового права України : матеріали до семінару / І.В. Жилінкова. – Харків: Ксилон, 2009. – 340 с.

В статье характеризуется наследование по закону и раскрываются особенности договора об изменении очередности наследования и договора об изменении наследственной части.

Ключевые слова: наследование, наследование по закону, очереди наследников, размер наследственной части.

The article gives insight into law inheritance, the peculiarities of agreement about prescribed order of inheritance changing and agreement about inheritance part changing are analysed.

Key words: Inheritance, law inheritance, inheritors prescribed, volume of inheritance part.

Одержано 21.01.2013.